

<http://dx.doi.org/10.16926/sit.2023.01.01>

Paweł TARKOWSKI*

<https://orcid.org/0000-0002-2953-4853>

Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w Gimnazjum Wołyńskim (1805–1833)

Jak cytować [how to cite]: Tarkowski P., *Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w Gimnazjum Wołyńskim (1805–1833)*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2023, t. 6, nr 1, s. 11–27.

Physical education and school hygiene in the Volhynian Gymnasium (1805–1833)

Abstract

The aim of this article is to introduce assumptions in the scope of physical education, health education and care carried out in the Volhynian Gymnasium in Krzemieniec. The school that was established on the initiative of Tadeusz Czacki functioned over the period 1805–1833. It was the representative institution, in which education of young people was provided according to the newest for that age education models. In the curriculum there were proposals of the National Education Commission, part of which concerned issues connected with physical and health education. In the Volhynian Gymnasium physical education gained particular recognition and became equally important as other taught subjects. Pupils had to take part in physical activities, which included running, sword playing and swimming. Furthermore, additional activities like horse riding, fencing and dancing were organized. In school curriculum there was a hygiene course, and pupils were provided with the extensive medical care, starting education in this subject through providing medical attention in the school and at home.

Keywords: physical education, health education, school hygiene, Volhynian Gymnasium, 19th century.

* dr, Akademia Wychowania Fizycznego J. Piłsudskiego w Warszawie, Filia AWF w Białej Podlaskiej, Wydział Wychowania Fizycznego i Zdrowia, Zakład Nauk Społecznych; e-mail: pawel.tarkowski@awf.edu.pl (autor korespondencyjny)

Streszczenie

Celem artykułu jest przybliżenie założeń w zakresie wychowania fizycznego, edukacji i opieki zdrowotnej realizowanych w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu. Szkoła, założona z inicjatywy Tadeusza Czackiego, funkcjonowała w latach 1805–1833. Była modelową placówką, w której kształcenie młodzieży odbywało się według najnowszych wzorów oświatowych epoki. W części dotyczącej zagadnień związanych z wychowaniem fizycznym oraz zdrowotnym swoje odzwierciedlenie w programie znalazły również propozycje Komisji Edukacji Narodowej. W Gimnazjum Wołyńskim szczególnie nobilitowane zostało wychowanie fizyczne, którego wartość została zrównana z innymi przedmiotami. Uczniowie obowiązkowo brali udział w zajęciach ruchowych, których stałymi elementami były: biegi, fechtunek na kije oraz pływanie. Ponadto organizowano zajęcia dodatkowe z jazdy konnej, szermierki oraz tańca. W szkolnym programie nauczania znalazło się miejsce dla kursu higieny, a uczniów objęto szeroko zakrojoną opieką medyczną. Byli edukowani na temat zdrowia i higieny osobistej, mieli również zapewnioną opiekę lekarską w szkole i w domu. Konsekwentnie realizowany program sprawił, że krzemieniecka szkoła była placówką wyróżniającą się w ogólnym systemie szkolnictwa, w której kształcenie umysłowe zsynchronizowano z kształceniem sprawności fizycznej oraz budową postaw prosumatycznych.

Słowa kluczowe: wychowanie fizyczne, edukacja zdrowotna, higiena szkolna, Gimnazjum Wołyńskie, XIX wiek.

Wstęp

14 października 1773 r. Sejm Wielki powołał do życia Komisję Edukacji Narodowej, zwaną pierwszym ministerstwem oświaty w Europie. Jej zadaniem było przeprowadzenie reformy szkolnictwa w duchu idei epoki oświecenia. Celem zreformowanej edukacji miało być wykształcenie człowieka, który będzie przydatny społeczeństwu i krajowi. Działania te były z jednej strony odpowiedzią na nowe kierunki w edukacji, jakie pojawiły się w XVIII w., będące konsekwencją narodzin nowoczesnych form ruchowych, które, jak zauważa L. Szymański, dały podstawę wychowaniu fizycznemu w szkole¹. Z drugiej zaś, miały przeciwdziałać złej sytuacji zdrowotnej polskiego społeczeństwa, która zagrażała jego biologicznemu rozwojowi. Powszechny był niski poziom wiedzy na temat utrzymania zdrowia oraz nieprzestrzeganie podstawowych zasad sanitarnych. Szczególnie groźne były choroby zakaźne, a wśród nich najczęściej występującą w tym czasie ospa, która rozprzestrzeniała się jak każda epidemiczna choroba w dużych zbiorowiskach, m.in. w szkołach. O zaniedbaniach stanu zdrowia dzieci informowała osiemnastowieczna prasa, w której niejednokrotnie podkreślano fakt, że niezależnie od przynależności stanowej obywateli ogólna sytuacja była bardzo zła².

¹ L. Szymański, *Higiena i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915*, PWN, Wrocław 1979, s. 11–12.

² Zob. więcej: M. Sosińska-Trawińska, *Zalecenia lecznicze w chorobach dzieci zawarte w wybranych czasopiśmiech nielekarskich XVIII w. w Polsce*, „Archiwum Historii Medycyny” 1983, t. 46, nr 3, s. 285–294.

Od połowy XVIII w. z Europy Zachodniej do Polski zaczęły napływać propagowane przez lekarzy i pedagogów nowe idee związane z higieną i profilaktyką zdrowotną, wśród których ważne miejsce zajmowała aktywność fizyczna³.

W tej sytuacji szkoła miała zapewnić rozwój w trzech wymiarach: moralnym, intelektualnym i fizycznym. Przed Komisją postawiono zadanie opracowania nowych programów oraz zasad funkcjonowania i nadzoru dla szkół wszystkich szczebli kształcenia⁴. Wśród wielu propozycji znalazły się również nowatorskie rozwiązania w zakresie wychowania fizycznego i edukacji higienicznej. Tym zagadnieniom poświęcony został rozdział XXV *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej* zatytułowany *Edukacja Fizyczna*, gdzie ćwiczeniom fizycznym przypisano znaczenie zdrowotne i społeczne. Również część luminarzy Komisji Edukacji Narodowej w swoich rozważaniach wykazywało istotną rolę edukacji w zakresie wychowania fizycznego oraz zdrowotnego. W gronie tym znaleźli się m.in.: Adolf Kamieński, Hugo Kołłątaj, Grzegorz Piramowicz, Antoni Popławski, Stanisław Staszic oraz Jędrzej Śniadecki.

W zreformowanych szkołach wprowadzano zajęcia ruchowe; co prawda, nie jako odrębny przedmiot, ale w formie rekreacyjnych zajęć w czasie wolnym uczniów. Za sposób przeprowadzenia zajęć odpowiadali nauczyciele wszystkich przedmiotów, gdyż specjalistów od wychowania fizycznego wówczas jeszcze nie było. W tym zakresie ustawodawcy sugerowali, aby dniami rekreacji były wtorek i czwartek. Celem organizowanych ćwiczeń było wyrabianie siły, szybkości, zręczności i odwagi⁵. Równocześnie zadbano o poprawę stanu zdrowotnego obywateli, ponieważ do szkół wprowadzono „nauki o zachowaniu zdrowia”⁶. Aby przekazywać wiedzę na temat utrzymania i poprawy zdrowia, korzystano przede wszystkim z dorobku Samuela Tissota oraz Jamesa MacKenziego⁷. Ich prace zostały przetłumaczone na język polski i stały się głównymi podręcznikami dla kursantów⁸. Próbę opracowania polskiego podręcznika higieny podjął Paweł

³ Zob. E. Kałamačka, *Utylitarne i zdrowotne wartości edukacji fizycznej w Polsce w XVIII w.*, [w:] Z. Dziubiński (red.), *Edukacja poprzez sport*, Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2004, s. 456–465.

⁴ Zob. więcej: B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973; A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979.

⁵ *Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1783, s. 62; <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/doccontent?id=421> [dostęp: 10.10.2021].

⁶ K. Hądzelek, R. Wroczyński, *Postulaty i działalność Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego*, [w:] K. Hądzelek, R. Wroczyński (red.), *Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Warszawa 1978, s. 27.

⁷ A. Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 130.

⁸ S. Tissot, *Rada dla pospółstwa względem zdrowia jego przez P. Tyssot, doktora i profesora medycyny, i wielu akademii towarzysza*, Drukarnia Pijarów, Warszawa 1790; J. MacKenzie, *Sztuka utrzymania zdrowia i innej historia*, Scholarum Piarum, Wilno 1769.

Czempiński, ale nieskutecznie. Jednakże w tym temacie wyróżniały się prace Grzegorza Piramowicza: *Nauka obyczajowa dla ludu*⁹ oraz *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełniania*¹⁰. Pierwsza pozycja była adresowana do uczniów, zawierała podręcznikowe informacje dotyczące zachowania zdrowia. Drugi tytuł natomiast był skierowany do nauczycieli, na których zgodnie z zamierzeniami reformy miał spoczywać obowiązek edukacji w zakresie higieny¹¹.

Śmiałe plany Komisji utrudniał brak infrastruktury, odpowiednio przygotowanej kadry oraz środków finansowych. W końcu upadek Rzeczypospolitej przerwał realizację reformy polskiego szkolnictwa. Szansa na wykorzystanie przynajmniej części propozycji KEN w zaborze rosyjskim pojawiła się w 1803 r. wraz z ustawą cara Aleksandra I, w której okręgowi wileńskiemu i jego kuratorowi przyznano szerokie uprawnienia w dziedzinie oświaty¹². To wówczas w Krzemieńcu na Wołyniu powstała szkoła, w której podjęto próbę realizacji edukacji w zakresie wychowania fizycznego oraz edukacji o higienie.

Metody i pytania badawcze

Celem artykułu jest przybliżenie oraz uzupełnienie dotychczasowej wiedzy, na podstawie nowych źródeł i literatury, na temat założeń w zakresie wychowania fizycznego, edukacji i opieki zdrowotnej, realizowanych w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu. Zagadnieniem ogólnej higieny i wychowania fizycznego w omawianym okresie zajmowali się m.in. E. Kałamacka¹³, L. Szymański¹⁴ oraz

⁹ Nauka obyczajowa stanowiła trzecią część *Elementarza dla szkół parafialnych narodowych*, wydanego w 1785 r. Cały podręcznik składał się z czterech części: I. *Nauka czytania i pisania*, II. *Katechizm*, III. *Nauka obyczajowa*, IV. *Nauka rachunków*. Autorem pierwszej i drugiej części był Onufry Kopczyński, trzeciej Grzegorz Piramowicz, czwartej Antoni Gawroński.

¹⁰ Zob. więcej: G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełniania*, Drukarnia Nadwornej J. K. Mci i P. Kom. E. Naro., Warszawa 1787.

¹¹ P. Tarkowski, *Grzegorza Piramowicza troska o zdrowie i sprawność fizyczną*, [w:] W. Korpalska, W. Ślusarczyk (red.), *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera, Bydgoszcz 2015, s. 195–205.

¹² A. Szymt, *Struktura szkolnictwa w imperium rosyjskim na początku XIX wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2021, nr 1, s. 21–33.

¹³ E. Kałamacka, *Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 r.*, Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie, Kraków 2003; też, *Zdrowotne aspekty kultury fizycznej w XIX wieku*, [w:] Z. Dziubiński, K.W. Jankowski (red.), *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego: Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2009, s. 487–494; też, *Utylitarne i zdrowotne wartości...*

¹⁴ L. Szymański, *Higiena i wychowanie fizyczne...*

M. Ordyłowski¹⁵. Problematyka edukacji w tym zakresie pojawiała się w Krzemieńcu w pracach naukowych; z reguły jednak jako jeden z wielu elementów przy omawianiu dorobku Komisji Edukacji Narodowej lub przy okazji monografii traktujących o Gimnazjum Wołyńskim. Warto w tym miejscu wskazać na prace autorstwa m.in. J. Konopnickiego¹⁶, E. Danowskiej¹⁷, A. Szmyta¹⁸.

Do przygotowania niniejszej pracy wykorzystano metody: syntezy, analizy tekstów źródłowych, indukcji oraz porównawczą. Postawiono następujące pytania badawcze:

1. Jakie uwarunkowania miały wpływ na rozwój wychowania fizycznego i higieny szkolnej w Gimnazjum Wołyńskim?
2. Jakie były założenia programowe w zakresie wychowania fizycznego?
3. W jaki sposób dbano o zdrowie uczniów krzemienieckiej szkoły?

Wyniki i dyskusja

Początki i organizacja szkoły w Krzemieńcu

W okresie prac Komisji Edukacji Narodowej funkcjonowała w Krzemieńcu główna szkoła wydziału wołyńskiego, która podlegała Szkole Głównej Koronnej w Krakowie. Do trzeciego rozbioru w jej murach były realizowane założenia reformy oświatowej. Po upadku Rzeczypospolitej przyszłość szkoły stała się niepewna, ponieważ placówka była w pełni zależna od władz rosyjskich. Sytuacja zmieniła się wraz z ukazem carskim z 24 stycznia 1803 r., wprowadzającym nowy system szkolny na ziemiach przyłączonych do Cesarstwa Rosyjskiego¹⁹. W maju tego samego roku Tadeuszowi Czackiemu (1765–1813) powierzono urząd wizytatora szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej. Pełniąc obowiązki na podległym mu terenie, dostrzegł dramatyczną sytuację panującą w szkołach – trudne warunki lokalowe, uczniowie przerywający naukę, niski poziom kształcenia. Również nauczyciele byli źle opłacani, a pozbawieni motywacji, w sporej czę-

¹⁵ M. Ordyłowski, L. Szymański, *Problemy higieniczno-zdrowotne i edukacja fizyczna w polskiej myśli medycznej i pedagogicznej oraz w praktyce oświatowej od średniowiecza po I wojnę światową*, Dolnośląska Szkoła Wyższa, Wrocław 2016.

¹⁶ J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne w Gimnazjum Wołyńskim*, [w:] K. Hądzelek, R. Wroczyński (red.), *Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej...*, s. 81–88.

¹⁷ E. Danowska, *Życie codzienne w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (1805–1831)*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis” 2003, 17, s. 145–156; też: *Nowatorski program nauczania i wychowania w Gimnazjum Wołyńskim, późniejszym Liceum w Krzemieńcu*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, vol. 19, s. 79–98.

¹⁸ A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2009.

¹⁹ Tenże, *Struktura szkolnictwa...*

ści zaniedbywali swoje obowiązki. W tej sytuacji niewiele pozostało z ducha reform Komisji Edukacji Narodowej. Te niedostatki zrodziły myśl utworzenia wzorcowej szkoły, nawiązującej do wcześniejszych idei. Tadeuszowi Czackiemu z pomocą w tym przedsięwzięciu przyszedł Hugo Kołłątaj. Wspólnie opracowali program, na podstawie którego miała funkcjonować krzemieniecka szkoła. Kołłątaj czerpał pomysły z doświadczenia zdobytego w czasach reform KEN, niewątpliwie dlatego w programie uwypukliła się jego myśl pedagogiczna. Czacki natomiast wykazał się zmysłem organizacyjnym, zbierał fundusze i odpowiadał za politykę kadrową. Wraz z funkcjonowaniem placówki w kolejnych latach nadawał jej decydujący kształt.

W planach obok szkoły średniej znalazł się również pomysł uruchomienia szkół: architektonicznej, mechaniki praktycznej, rolnictwa oraz weterynarii. Podczas otwarcia szkoły Tadeusz Czacki uzasadniał konieczność powołania w dalszej kolejności szkoły chirurgii, gdyż „cierpiąca ludzkość wymaga pociechy i wsparcia”, oraz sztuki połoźniczej²⁰. Projektowany kompleks szkół z czasem miał przekształcić się w kolejny uniwersytet. Obszar, jaki obejmował Uniwersytet w Wilnie, był rozległy i funkcjonowanie jedyne go ośrodka akademickiego wydawało się niewystarczające. Krzemieniecka szkoła miała w przyszłości stać się „małym uniwersytetem”²¹.

Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu rozpoczęło pracę 1 października 1805 r. Z jednej strony szkoła odzwierciedlała propozycje KEN, z drugiej była odpowiedzią na nowe oświeceniowe trendy w edukacji, w przeciwieństwie do innych organizowanych w Wileńskim Okręgu Naukowym. Andrzej Szmyt w monografii krzemienieckiego gimnazjum zauważa, że koncepcja funkcjonowania szkoły była wyrazem „ambicji twórców szkoły krzemienieckiej, którzy chcieli stworzyć placówkę edukacyjną przewyższającą swym poziomem szkoły funkcjonujące na terenie Wileńskiego Okręgu Naukowego”²². Program zakładał połączenie dwóch poziomów szkolnych, w którym funkcjonować miała czteroletnia szkoła średnia jako niższa oraz trzy dwuletnie kursy szkoły wyższej²³. Nauka łącznie miała trwać 10 lat. W klasach niższych postawiono przede wszystkim na kształcenie umiejętności językowych, nauczano języka polskiego, rosyjskiego, francuskiego, niemieckiego i łaciny. Ponadto w programie znalazły się lekcje arytmetyki, nauki

²⁰ Cyt. za: A. Baumfeld, *Liceum Krzemienieckie. W setną rocznicę zgonu Tadeusza Czackiego*, Warszawa 1913, s. 5.

²¹ H. Merczyng, *Kołłątaja i Czackiego „Projekt urzǳenia Gimnazjum Wołyńskiego i wszystkich innych Szkół w gubernii Wołyńskiej”: przyczynek do dziejów oświaty*, Warszawa 1881, s. 136; <https://polona.pl/item/kollataja-i-czackiego-projekt-urzadzenia-gimnazjum-wolynskiego-i-wszystkich-innych-szkol,Njc4NjM4NTk/4/#info:metadata> [dostęp: 22.10.2021]

²² A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 157.

²³ K. Bartnicka, *Programy nauczania w Wileńskim Okręgu Naukowym a Szkoła Krzemieniecka*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1989, 34/3, s. 506.

moralnej oraz geografii. Natomiast na trzech dwuletnich kursach do przedmiotów obowiązkowych należały: geometria, trygonometria, matematyka wyższa, literatura polska i łacińska, geografia, chemia, fizyka, historia naturalna, prawo naturalne i polityczne, ekonomia polityczna, prawo narodów²⁴.

W 1818 r. status Gimnazjum w Krzemieńcu została podniesiony do rangi Liceum Wołyńskiego. Jednak wydarzeniem decydującym o dalszych losach szkoły była śmierć w 1813 r. jej założyciela Tadeusza Czackiego. Od tego momentu placówka ta, na skutek wewnętrznych sporów oraz często odmiennej oceny jej roli, zaczęła podupadać. Problemem stało się również zaostrenie polityki zaborcy rosyjskiego, który ograniczył środki na finansowanie oświaty. Jednocześnie od czasu wojen napoleońskich coraz śmielej prowadził politykę rusyfikacji. I, jak zauważa A. Szmyt, podniesienie rangi Gimnazjum do Liceum „było faktycznie jedyną kwestią, która doczekała się realizacji, jeśli chodzi o ambicje szkoły oraz podniesienie jej rangi i prestiżu w strukturze Wileńskiego Okręgu Naukowego”²⁵. Mimo wielu trudności Krzemieniec wraz z funkcjonującą tam szkołą w dalszym ciągu stanowił ważny ośrodek kulturalny i towarzyski Wołynia. Kres działalności szkoły dał ukaz carski z 21 sierpnia 1831 r. o zamknięciu wszystkich zakładów naukowych na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Chociaż już wcześniej, według relacji absolwenta szkoły, Antoniego Andrzejowskiego, bo w marcu 1830 r., z powodu epidemii cholery władze szkoły zdecydowały się na jej zamknięcie²⁶. Ostateczną decyzję dopełniła wojna polsko-rosyjska po powstaniu listopadowym. Szkołę zamknięto, część jej wyposażenia przekazano uniwersytetowi kijowskiemu, tam również przenieśli się nauczyciele.

Wychowanie fizyczne w Krzemieńcu

Obowiązujące na terenie imperium rosyjskiego przepisy szkolne nie przewidywały w rozkładzie zajęć wychowania fizycznego. Jednakże z samego założenia szkoła w Krzemieńcu miała wyposażyć ucznia we wszechstronną wiedzę, umiejętności, praktycznie przygotować do podejmowania zadań w dorosłym życiu²⁷. W programie nauczania Gimnazjum Wołyńskiego, obok wcześniej wspomnianych przedmiotów, postarano się znaleźć czas dla zajęć, w trakcie których uczniowie mogliby rozwijać sprawność fizyczną, oraz edukowano w zakresie zdrowia. Zagadnienia te były szczególnie bliskie Tadeuszowi Czackiemu, o czym

²⁴ A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 159.

²⁵ Tenże, *Krzemieniec jako centrum oświatowe w zachodniej części Ukrainy na przestrzeni dziejów (XVIII–XIX)*, „Naukovij Visnik Volins’kogo Derzavnogo Universitetu im. Lesi Ukrainki” 2016, 4 (477), s. 93; <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/9525/1/17.pdf> [dostęp: 10.06.2022].

²⁶ E. Danowska, *Po upadku Liceum Krzemienieckiego (1805–1831). Polemika i wspomnienia*, „Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2008, F. 57, s. 76.

²⁷ *Reskrypt Jego Cesarskiej Mości Aleksandra I... Ustawy dla Gimnazjum Wołyńskiego*, Sankt-Petersburg, 29 lipca 1805; <http://polona.pl/item/89918196/> [dostęp: 25.07.2022].

świadczy samodzielnie opracowany przez niego ogólny program zajęć ruchowych. Ćwiczenia podzielił na ogólne, dla wszystkich uczniów, oraz na zajęcia za dodatkową opłatą. Wśród obowiązkowych ćwiczeń znalazły się: biegi, fechtunek na kije oraz pływanie. Pierwszeństwo nadał biegom, które odbywały się według ściśle określonych zasad. Miały one nie tylko zadbać o fizyczny rozwój uczniów, ale też spełnić rolę wychowawczą. Organizowane były zawody w biegach, a zwycięzców nagradzano, co miało zachęcić młodzież do współzawodnictwa indywidualnego i grupowego. Czacki uważał, że aktywność fizyczna pozbawiona pierwiastka rywalizacji nie ma większego sensu²⁸.

Obecność szermierki w Gimnazjum Wołyńskim była kontynuacją zaleceń KEN, mówiących o konieczności tej formy aktywności w programie reformowanych szkół. Czacki przypisywał jej wartość wychowawczą i, mimo iż z założenia była sportem indywidualnym, zalecał jej grupowe uprawianie. Jak podaje Jan Konopnicki: „Walczącym w «kije» poleca [Czacki – P.T.] organizować w drużyny, które w jednym zestawieniu winny walczyć nie dłużej niż przez miesiąc, po czym powinna nastąpić reorganizacja tych drużyn i zamiana naczelników”²⁹. Ze sportu indywidualnego uczynił sport drużynowy, gdzie każde zwycięstwo w indywidualnej walce punktowało na rzecz zespołu, który szermierz reprezentował. Taka formuła rywalizacji oraz rotacja szermierzy między drużynami miały zapobiec szowinizmowi, w konsekwencji wyrabiać współpracę i zdyscyplinowanie.

Trzecim rodzajem obowiązkowych zajęć z zakresu edukacji fizycznej było pływanie. Niezwykle ważna umiejętność, wzięwszy pod uwagę fakt, że w tamtym okresie spora liczba osób traciła życie z powodu jej braku. Czacki jasno określił warunki, w jakich miały odbywać się zajęcia. Chodziło przede wszystkim o zagwarantowanie bezpieczeństwa ich uczestnikom. Odpowiedzialność za zdrowie i życie uczniów spoczywała na prowadzących naukę³⁰. Kursy pływania były początkowo prowadzone przez starszych uczniów, a później zatrudniono specjalistę Józefa Domkowicza³¹.

Jako dodatkowe, regulowane odrębnymi umowami uczniów z nauczycielami, organizowano zajęcia tzw. „sztuk przyjemnych i pożytecznych”. Obok śpiewu, rysunku i malarstwa, były to również taniec, jazda konna oraz drugi rodzaj szermierki, tzw. indywidualna³². Zajęcia z fechtunku były odpłatne, a czesne za 75-minutowe lekcje wyniosło 3 zł, co stanowiło wówczas wartość pół rubla³³.

²⁸ M. Rotkiewicz, *Elementy ćwiczeń lekkoatletycznych stosowanych w szkołach polskich w drugiej połowie XVIII i początkach XIX wieku*, [w:] K. Hądzelek, R. Wroczyński (red.), *Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej...*, s. 131.

²⁹ J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne...*, s. 82.

³⁰ Tamże, s. 83.

³¹ A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 160.

³² K. Bartnicka, *Programy nauczania...*, s. 507.

³³ J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne...*, s. 85.

To jednocześnie sprawiało, że nie wszyscy uczniowie mogli sobie pozwolić na kształcenie tej umiejętności.

Program szkolny był bardzo napięty. Uczniowie na pierwszym poziomie kształcenia w dni powszednie mieli zorganizowany czas od pobudki, czyli godziny 5:00, do godziny 21:00. W tej sytuacji na zajęcia dodatkowe pozostawał czas w dni wolne od lekcji. Natomiast w przypadku uczestników kursów szkoły wyższej, tzw. „talentów”, zajęcia aktywności ruchowej odbywały się we wtorki oraz czwartki po południu³⁴. Oprócz zajęć narzuconych z góry, młodzież w czasie wolnym grała w piłkę oraz palanta. Sam Czacki niejednokrotnie przyłączał się do rozgrywki, „często przychodził na galerię i z dziećmi grał w piłkę, nieraz tak się stary uszamotał, że usiadłszy na kamiennej ławce, długo odpoczywać musiał”³⁵. Do własnej dyspozycji uczniowie nie mieli dużo czasu. W jednym z listów do Czackiego Hugo Kołataj zwracał uwagę na nadmierne obciążenia uczniów liczbą zajęć. Pisał, że w młodszych klasach gimnazjum młodzież nie powinna mieć więcej niż dwie godziny nauki przed południem oraz tyle samo po południu. Zbyt duże obciążenie zajęciami teoretycznymi, zdaniem autora listu, nie dawało szansy na znalezienie czasu dla równie ważnej w młodym wieku rekreacyjnej aktywności ruchowej³⁶.

Zajęcia z zakresu różnych aktywności fizycznych były prowadzone przez specjalnie przygotowaną do tego kadrę. Wśród nauczycieli znaleźli się nie tylko Polacy, ale też nauczyciele pochodzący z Francji czy Niemiec. Tańca uczyli Jan Bułiński, Jan Grauman, Franciszek Szlancowski, Piotr Szlancowski. Jazdy konnej natomiast nauczali Jan Balponi, Karol Audibert, Stanisław Olszański, a szermierki Szczepan Roussel³⁷. Status tych pedagogów był równy statusowi wykładowców innych przedmiotów, o czym wspomniano w zawieranych z nimi umowach³⁸.

Cykliczną inicjatywą o charakterze rekreacyjnym była tzw. „majówka”, odbywająca się zawsze w pierwszą niedzielę maja. Uczniowie razem z nauczycielami i domowymi dozorcami udawali się nad rzekę Ikwę. Zmaganiom sportowo-rekreacyjnym młodzieży przyglądali się również mieszkańcy Krzemieńca. Wszyscy wspólnie uczestniczyli w zabawach i spotkaniach towarzyskich³⁹. Opis jednej z „majówek” znalazł się we wspomnieniach absolwenta szkoły, Franciszka Kowalskiego; jak pisał, w tym dniu cała szkoła wraz z dzwonkiem o godzinie ósmej wyruszała nad rzekę, aby dwie godziny później rozpocząć zabawę trwającą do wieczora.

³⁴ A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 270.

³⁵ F. Kowalski, *Wspomnienia: pamiętnik Franciszka Kowalskiego*, t. 1, Nakładem Leona Idzikowskiego, Kijów 1859, s. 104–105.

³⁶ X. Hugona Kołtąta *korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim*, Kraków 1844–1845, t. 1, s. 373.

³⁷ A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 160.

³⁸ J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne...*, s. 87.

³⁹ A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 276.

Młodzi profesorowie i dozorczy grali z dziećmi w kaszę, palanta, ze starszymi podrzucali balon i biegali do mety [...]. Damy, osobiście młode panienki, patrzyły z ciekawością na rzuty piłki w górę, na skakanie przez ramiona i głowy, na mocowanie się, na walki w drewniane pałasze, na kursa piesze do mety, a meta była daleka, bo wzdłuż całego mostu; na różne gimnastyczne sztuki, i zwycięzcom rozdawały nagrody, to jest bukiety kwiatów, cukry i ciasta⁴⁰.

Momentem kulminacyjnym każdego roku szkolnego były tzw. popisy. Początkowo odbywały się w czerwcu, a następnie w lipcu, z udziałem licznych gości, rodziców uczniów. Wśród umiejętności, jakie prezentowali uczniowie, były również te, które pokazywały ich sprawność w fechtunku, jeździe konnej oraz tańcu⁴¹.

Edukacja zdrowotna i higiena szkolna

W Gimnazjum Wołyńskim dużą wagę przywiązywano do kwestii zdrowia uczniów i pracujących tam nauczycieli. Samemu wyborowi miejsca na ulokowanie szkoły towarzyszyły argumenty o charakterze zdrowotnym: „Położenie miasta górzyste, powietrze zdrowe...”⁴². W opinii Czackiego Krzemieniec był miastem zdrowym, w którym zachorowania i śmiertelność wśród uczniów były niskie. W dużym stopniu było to zasługą panującego tam klimatu. Miasto leżało u podnóża gór, a „wiatr wiejący między górami czyści powietrze”⁴³. Z racji już wcześniej wspomnianego zagrożenia, jakim w tym okresie była ospa, każdy z uczniów wstępujących w progi szkoły był zobowiązany do przedstawienia zaświadczenia lekarskiego o przebytej chorobie. Jeśli wcześniej nie chorował, lekarz szkolny był zobowiązany do przeprowadzenia szczepienia w ciągu pierwszych czterech miesięcy od rozpoczęcia nauki⁴⁴.

⁴⁰ F. Kowalski, *Wspomnienia...*, s. 162–163.

⁴¹ W przypadku tańca J. Konopnicki sugeruje, że po śmierci T. Czackiego (1813 r.) zaniechano jego nauki, gdyż w znanych badaczowi źródłach nie było już wspomnienia o nauczycielu tej aktywności fizycznej. Jak wspomina, szkoła od początku istnienia miała niejednokrotnie problem z obsadzeniem stanowiska nauczyciela tańca. To zapewne spowodowało, że jeszcze za życia Czackiego na niektórych końcoworocznych popisach brakowało pokazów tanecznych (1809 r.). Wbrew opinii Konopnickiego, po śmierci Czackiego w programie popisów był również taniec (1814 r.). *Materie z nauk w gymnazyum wołyńskim przez przeciąg roku szkolnego wyłożonych: na popisy publiczne uczniów tegoż gymnazyum w miesiącu lipcu 1809 porządkiem klas i kursów wystawione*, 1809, k. 32, <http://polona.pl/item/92888035/> [dostęp: 26.07.2022]; *Materie z nauk w gymnazyum wołyńskim przez przeciąg roku szkolnego wyłożonych: na popisy publiczne uczniów tegoż gymnazyum w miesiącu lipcu 1814 r.*, Krzemieniec 1814, s. 120, <http://polona.pl/item/92888034/> [dostęp: 12.10.2021]; J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne...*, s. 86.

⁴² M. Rolle, *Ateny wołyńskie*, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1898, s. 25.

⁴³ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza*, Nakładem Kazimierza Grendyszyńskiego, Petersburg 1898, s. 82.

⁴⁴ *Reskrypt Jego cesarskiej Mości...*

W szkolnym programie nauczania znalazło się miejsce dla zajęć z zakresu edukacji zdrowotnej. W ramach dwuletnich kursów szkoły wyższej miały one formę kursu higieny, który należał do grupy zajęć dodatkowych⁴⁵. Te z reguły odbywały się w niedzielę przed południem od kwietnia do lipca, a prowadził je absolwent krzemienieckiej szkoły, doktor Karol Kaczkowski. Mimo że kurs miał status zajęć nadprogramowych, cieszył się dużą popularnością i jak wspominał prowadzący:

Wielka sala fizyczna lub pierwszej klasy, gdzie się one odbywały, ledwie pomieścić mogły ciśnącą się publiczność. Uczniowie wszystkich kursów, damy, profesorowie, księża, urzędnicy, mieszczenie, Żydzi nawet, słowem, co tylko mieszkało w Krzemieńcu, zasiadało ławki i krzesła, zostawiając mi zaledwie wąską ścieżkę, po której mogłem do katedry się przecisnąć⁴⁶.

Kaczkowski przygotowywał wykłady skrupulatnie, zgodnie z najnowszym stanem wiedzy ówczesnej nauki, biorąc jednocześnie pod uwagę dość zróżnicowane audytorium. Wykłady z higieny prowadzone w Krzemieńcu zostały zebrane i wydane w 1833 r.⁴⁷ Inny szkolny lekarz, Wojciech Majewski, prowadził wykłady na temat szczepienia ospy.

Szkoła w Krzemieńcu była najprawdopodobniej jedną z pierwszych, w której zatrudniono szkolnego lekarza. Czacki rozumiał, że same zalecenia dotyczące utrzymania zdrowia nie wystarczą uczniom, należało je poprzeć praktyką. W tym celu opracował instrukcję, według której miał pracować szkolny lekarz. Zajmował się on leczeniem uczniów oraz nauczycieli, prowadził statystyki chorób, sprawował nadzór nad apteką, organizował policję medyczną⁴⁸. Według sporządzonego dokumentu każdy uczeń, który wcześniej nie chorował, powinien być zaszczepiony przeciwko ospie. Lekarz zobowiązany był do comiesięcznej kontroli uczniowskich stancji, czy nie jest w nich zbyt zimno lub zbyt ciepło, czy posiłki są zdrowe, czy panuje porządek, a odzież jest odpowiednia do pory roku. Raporty z kontroli nakazano przedkładać dyrektorowi szkoły. W sytuacji choroby ucznia, lekarza zobowiązano do odwiedzania podopiecznego każdego dnia, a gdy przebieg choroby był ciężki, miał to czynić dwa razy dziennie. Biedni uczniowie mogli liczyć na wsparcie finansowe w zakupie lekarstw, a sam medyk mógł nie tylko zapisać lekarstwa, ale też lepsze wyżywienie. Młodzieńców przestrzegano przed zejściem z drogi cnotliwego życia i kiedy w Krzemieńcu pojawiałyby się choroby weneryczne, wówczas „okazać im, jaki jest skutek złych obyczajów i jak prędko winy jest kara”⁴⁹.

⁴⁵ K. Bartnicka, *Programy nauczania...*, s. 506.

⁴⁶ K. Kaczkowski, *Wspomnienia z papierów pozostałych po śp. Karolu Kaczkowskim, ułożył T. Oksza Orzechowski*, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1876, s. 193–194.

⁴⁷ Tenże, *Lekcje higieny czyli nauki zachowania zdrowia, wykładane w Liceum Wołyńskim przez Karola Kaczkowskiego*, Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, Lwów 1833.

⁴⁸ J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne...*, s. 88.

⁴⁹ J. Zagrodzki, *Instrukcja Czackiego dla lekarza liceum krzemienieckiego*, „Muzeum” 1888, z. 2, s. 71; <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/118168/edition/129179/content> [dostęp: 26.07.2022].

Obowiązki lekarza szkolnego jako pierwszy pełnił przez pewien czas – zdobywający wykształcenie w Wiedniu i Bolonii – Jan Kanty Bartsch, który po podróży naukowej po Francji, Anglii i Szkocji przybył do Krzemieńca⁵⁰. W kolejnych latach funkcję sprawowali Siedelmeyer, Wojciech Majewski oraz Karol Kaczkowski.

Zgodnie z głoszoną przez Komisję Edukacji Narodowej zasadą, że „w czasie choroby ma być uczeń przedmiotem troski szkoły”, opieka w tym zakresie spoczywała nie tylko na lekarzu szkolnym, ale na każdym nauczycielu Gimnazjum⁵¹. O zdrowie i higienę uczniów dbał regulamin pełen zakazów i nakazów wychowawczych. Jeden z przepisów zakazywał palenia fajki. Nakazywano młodzieży dbać o schludny wygląd, a ten rozumiano chociażby przez zakaz noszenia brody i bokobrodów⁵². Ponadto pracownicy szkoły byli zobowiązani do kontroli warunków mieszkaniowych, higieny osobistej oraz czystości odzieży uczniów. Za niezdrowe uważano pierzyny, a wręcz zalecano ich usuwanie. Do tego zwracano szczególną uwagę na wietrzenie oraz ogrzewane izb mieszkalnych⁵³.

Według zamierzeń Czackiego, w Krzemieńcu miał powstać fakultet chirurgów, „coś między felczerem a lekarzem”⁵⁴. W przyszłości, po planowanym przekształceniu szkoły w uniwersytet, fakultet miał zmienić się w pełnoprawny wydział lekarski. Według Kołłątaja kandydaci na chirurgów najpierw mieli kończyć cztery klasy gimnazjum, następnie przez sześć kolejnych lat kształcenie miało odbywać się w zakresie matematyki, chemii, anatomii, fizjologii, chirurgii, położnictwa oraz weterynarii⁵⁵. Dla kobiet miały zostać utworzone dwumiesięczne kursy położnictwa, a patent do wykonywania zawodu uzyskiwałyby po kolejnych sześciu miesiącach szpitalnej praktyki oraz pomyślnie zdanych egzaminach⁵⁶. Niestety, realizacja obu inicjatyw zatrzymała się na etapie projektowania. Nie uzyskały one przychylności m.in. kadry wileńskiego uniwersytetu, zwłaszcza rektora Hieronima Stroyanowskiego, który mógł obawiać się uszczuplenia uniwersyteckiego budżetu na rzecz krzemienieckiej szkoły⁵⁷.

⁵⁰ *Nekrologi. Jan Kanty Bartsch*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim Połączonego” 1827, t. 12, s. 85.

⁵¹ K. Kubicki, *Lata szkolne, pierwsze utwory poetyckie, udział w organizacjach uczniowskich Gimnazjum Wołyńskiego Karola Sienkiewicza*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2008, vol. 63, s. 52.

⁵² A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 267.

⁵³ J. Konopnicki, *Wychowanie fizyczne...*, s. 87.

⁵⁴ M. Rolle, *Ateny wołyńskie*, s. 28.

⁵⁵ H. Merczyng, *Kołłątaja i Czackiego...*, s. 141.

⁵⁶ A. Szmyt, *Gimnazjum...*, s. 297.

⁵⁷ Zob. więcej: P. Bryła, *Organizacja Gimnazjum Krzemienieckiego*, [w:] *Sprawozdania Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1889*, nakładem Funduszu Naukowego, w drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki, Kraków 1889, s. 8–9.

Podsumowanie

Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu było wzorcową placówką, w której realizowano program zgodnie z najnowszymi wzorami oświatowymi. Nie tylko przywiązywano wagę do rozwoju intelektualnego i moralnego młodego pokolenia, ale również zwrócono uwagę na edukację w zakresie wychowania fizycznego i higienicznego. Były to ważne aspekty edukacji w obliczu zagrożenia, przed jakim stanęły miasta i wsie Rzeczypospolitej, którym groziło wyludnienie z racji wysokiej śmiertelności. Podjęcie kształcenia w tych obszarach miało zarówno wartość autoteliczną, jak i utylitarną. Troska o sprawność fizyczną i zdrowie młodego pokolenia powoli przestały być sprawą indywidualną, a stały się wartością społeczną.

W szkole krzemienieckiej edukacja w zakresie wychowania fizycznego oraz higieny nabrała nowego wyrazu. Nie ograniczono się do okólników, jakie zostały przedstawione w dokumentach Komisji Edukacji Narodowej, ale podjęto próbę ich doprecyzowania. Szkolny program nauczania nawiązywał nie tylko do propozycji KEN, ale można w nim było znaleźć również propozycje niemieckiego filantropizmu, który z założenia dążył do nauczania praktycznego oraz podniesienia roli wychowania fizycznego. Tadeusz Czacki pisał: „W ręku tedy władzy jest urządzić tak wychowanie, abyśmy użytecznych obywateli, a nie uczonych tylko i przyjemnych ludzi mieli”⁵⁸. Znaczenie wychowania fizycznego zostało podniesione i zrównane z innymi przedmiotami. Nie miało ono stanowić jedynie wartości dodanej, ale być istotnym środkiem w kształtowaniu osobowości młodego człowieka. Zajęcia podzielono na obowiązkowe i dobrowolne. Wśród tych pierwszych znalazły się biegi, fechtunek na kije oraz pływanie, ponadprogramowymi były jazda konna, szermierka oraz taniec. W programie egzaminów końcowych, obok weryfikacji efektów kształcenia z innych przedmiotów, pojawiły się popisy gimnastyczne. Prosomatyczne postawy kształtowano również poprzez kursy higieny i szeroko propagowaną opiekę medyczną nad uczniami. To, co wyróżniało krzemieniecką szkołę na tle innych placówek oświatowych, to przede wszystkim pionierskie podejście w zakresie higieny. Zgodnie z postulatami lekarzy i pedagogów, opiekę nad zdrowiem uczniów roztoczono nie tylko w murach szkolnych, ale ten obowiązek rozszerzono także na dom.

Konkludując, należy stwierdzić, że dzięki reformatorskim rozwiązaniom autorstwa Czackiego Krzemieniec stał się wyjątkowym miejscem na mapie ogólnego systemu oświaty, które stanowiło wzór w zakresie organizacji edukacji w kolejnych dekadach. Obecnie nastąpił kryzys edukacji wychowania fizycznego w szkole, a kolejne badania informują o coraz większej liczbie uczniów nieucz-

⁵⁸ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego (W setną rocznicę zgonu)*, Wydawca G. Gebethner, Warszawa 1914, s. 81.

estniczących w zajęciach WF⁵⁹. Przykład Gimnazjum i Liceum Wołyńskiego, w którym wartość wychowania fizycznego i edukacja higieny zostały podniesione, może stanowić inspirację dla wszystkich, którzy podejmują się reform w tym obszarze kształcenia.

DEKLARACJA BRAKU KONFLIKTU INTERESÓW

Autor deklaruje brak potencjalnych konfliktów interesów w odniesieniu do badań, autorstwa i/lub publikacji artykułu *Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w Gimnazjum Wołyńskim (1805–1833)*.

FINANSOWANIE

Autor nie otrzymał żadnego wsparcia finansowego w zakresie badań, autorstwa i/lub publikacji artykułu *Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w Gimnazjum Wołyńskim (1805–1833)*.

Bibliografia

A. Źródła drukowane

Elementarz dla szkół parafialnych narodowych, w Drukarni Szkoły Głównej Koronney, Kraków 1785.

Materye z nauk w gymnazyum wołyńskim przez przeciąg roku szkolnego wyłożonych: na popisy publiczne uczniów tegoż gymnazyum w miesiącu lipcu 1809 porządkiem klas i kursów wystawione, Krzemieniec 1809.

Materye z nauk w gymnazyum wołyńskim przez przeciąg roku szkolnego wyłożonych: na popisy publiczne uczniów tegoż gymnazyum w miesiącu lipcu 1814 r., Krzemieniec 1814.

Reskrypt Jego cesarskiej Mości Aleksandra I... Ustawy dla Gimnazjum Wołyńskiego, Sankt-Petersburg, 29 lipca 1805.

Ustawy Kommissyi Edukacyi Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitey, Warszawa 1783.

X. Hugona Kołłątaja korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim, Kraków 1844–1845, t. 1.

B. Literatura

Bartnicka K., *Programy nauczania w Wileńskim Okręgu Naukowym a Szkoła Krzemieniecka*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1989, 34/3, s. 501–522.

Baumfeld A., *Liceum Krzemienieckie. W setną rocznicę zgonu Tadeusza Czackiego*, Warszawa 1913.

⁵⁹ Zob. B. Woynarowska, J. Mazur., A. Oblacińska, *Uczestnictwo uczniów w lekcjach wychowania fizycznego w szkołach w Polsce*, „Hygeia Public Health” 2015, 50 (1), s. 183–190.

- Bryła P., *Organizacya Gimnazjum Krzemienieckiego*, [w:] *Sprawozdania Dyrektora c.k. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok szkolny 1889*, nakładem Funduszu Naukowego, w drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki, Kraków 1889.
- Chmielowski P., *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza*, Nakładem Kazimierza Grendyszyńskiego, Petersburg 1898.
- Danowska E., *Po upadku Liceum Krzemienieckiego (1805–1831). Polemika i wspomnienia*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica*” 2008, F. 57, s. 76–91.
- Danowska E., *Nowatorski program nauczania i wychowania w Gimnazjum Wołyńskim, późniejszym Liceum w Krzemieńcu*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*” 2016, vol. 19, s. 79–98; <https://doi.org/10.12775/SPI.2016.3.004>.
- Danowska E., *Życie codzienne w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (1805–1831)*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*” 2003, F. 17, s. 145–156.
- Hądzelek K., Wroczyński R., *Postulaty i działalność Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego*, [w:] K. Hądzelek, R. Wroczyński (red.), *Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Warszawa 1978, s. 22–31.
- Jobert A., *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1979.
- Kaczkowski K., *Lekcje higieny czyli nauki zachowania zdrowia, wykładane w Liceum Wołyńskim przez Karola Kaczkowskiego*, Wytłocznia Narodowa Ossolińskich, Lwów 1833.
- Kaczkowski K., *Wspomnienia z papierów pozostałych po śp. Karolu Kaczkowskim, ułożył T. Oksza Orzechowski*, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1876.
- Kałamacka E., *Utylitarne i zdrowotne wartości edukacji fizycznej w Polsce w XVIII w.*, [w:] Z. Dziubiński (red.), *Edukacja poprzez sport*, Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2004, s. 456–465.
- Kałamacka E., *Zdrowotne aspekty kultury fizycznej w XIX wieku*, [w:] Z. Dziubiński, K.W. Jankowski (red.), *Kultura fizyczna w społeczeństwie nowoczesnym*, Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego: Salezjańska Organizacja Sportowa Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2009, s. 487–494.
- Kałamacka E., *Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 r.*, Akademia Wychowania Fizycznego im. B. Czecha w Krakowie, Kraków 2003.
- Konopnicki J., *Wychowanie fizyczne w Gimnazjum Wołyńskim*, [w:] K. Hądzelek, R. Wroczyński (red.), *Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Warszawa 1978, s. 32–52.

- Kowalski F., *Wspomnienia: pamiętnik Franciszka Kowalskiego*, t. 1, Nakładem Leona Idzikowskiego, Kijów 1859.
- Kubicki K., *Lata szkolne, pierwsze utwory poetyckie, udział w organizacjach uczniowskich Gimnazjum Wołyńskiego Karola Sienkiewicza, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia”* 2008, vol. 63, s. 43–65.
- Kukulski Z., *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego (W setną rocznicę zgonu)*, Wydawca G. Gebethner, Warszawa 1914.
- MacKenzie J., *Sztuka utrzymania zdrowia i innej historia*, Scholarum Piarum, Wilno 1769.
- Merczyng H., *Kołłątaja i Czackiego „Projekt urządzenia Gimnazjum Wołyńskiego i wszystkich innych Szkół w gubernii Wołyńskiej”: przyczynek do dziejów oświaty*, Warszawa 1881.
- Nekrologi. Jan Kanty Bartsch*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersyte-tem Krakowskim Połączonym” 1827, t. 12, s. 84–89.
- Ordylowski M., Szymański L., *Problemy higieniczno-zdrowotne i edukacja fizyczna w polskiej myśli medycznej i pedagogicznej oraz w praktyce oświatowej od średniowiecza po I wojnę światową*, Dolnośląska Szkoła Wyższa, Wrocław 2016.
- Piramowicz G., *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełniania*, Drukarnia Nadworney J. K. Mci i P. Kom. E. Naro., Warszawa 1787.
- Rolle M., *Ateny wołyńskie*, Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1898.
- Rotkiewicz M., *Elementy ćwiczeń lekkoatletycznych stosowanych w szkołach polskich w drugiej połowie XVIII i początkach XIX wieku*, [w:] K. Hądzelek, R. Wroczyński (red.), *Spuścizna Komisji Edukacji Narodowej w dziedzinie wychowania fizycznego*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Warszawa 1978, s. 124–134.
- Sosińska-Trawińska M., *Zalecenia lecznicze w chorobach dzieci zawarte w wybranych czasopismach nielekarskich XVIII w. w Polsce*, „Archiwum Historii Medycyny” 1983, t. 46, nr 3, s. 285–294.
- Suchodolski B., *Komisja Edukacji Narodowej*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973.
- Szmyt A., *Gimnazjum i Liceum wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2009.
- Szmyt A., *Krzemieniec jako centrum oświatowe w zachodniej części Ukrainy na przestrzeni dziejów (XVIII–XIX)*, „Naukovij Visnik Volins’kogo Derzavnogo Universitetu im. Lesi Ukrainki” 2016, 4 (477), s. 88–100.
- Szmyt A., *Struktura szkolnictwa w imperium rosyjskim na początku XIX wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2021, nr 1, s. 21–33; <https://doi.org/10.31648/pw.6456>.

- Szymański L., *Higiena i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915*, PWN, Wrocław 1979.
- Tarkowski P., *Grzegorza Piramowicza troska o zdrowie i sprawność fizyczną*, [w:] W. Korpalska, W. Ślusarczyk (red.), *Czystość i brud. Higiena nowożytna (XV–XVIII w.)*, Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera, Bydgoszcz 2015, s. 195–205.
- Tissot S., *Rada dla pospólstwa względem zdrowia jego przez P. Tyssot, doktora i profesora medycyny, i wielu akademii towarzysza*, Drukarnia Pijarów, Warszawa 1790.
- Wojnarowska B., Mazur. J., Oblacińska A., *Uczestnictwo uczniów w legacjach wychowania fizycznego w szkołach w Polsce*, „Hygeia Public Health” 2015, 50 (1), s. 183–190.
- Zagrodzki J., *Instrukcja Czackiego dla lekarza liceum Krzemienieckiego*, „Muzeum” 1888, z. 2, s. 64–72.